

munka tudja alkotó módon hasznosítani a már elért eredményeket, így a szemiotika Charles Sanders Peirce által elért eredményeit, amelynek segítségével a szerző a valóság-szerző-mű-értelmező-valóság viszony hagyományos irodalomelméleti felfogását legpontosabban, retorikai aspektusból kifejező Heinrich Lausberg—Wolfgang Iser koncepcióját egy használhatóbb, a tényállásnak megfelelőbb irodalmi jelszituációval helyettesíti.)

A szocialista realista műveket létrehozó alkotók és mások által létrehozott, a szocialista realista művek formaelemeként felhasználható művészi eszközeinek növekvő sokfélesége közvetlen kapcsolatban van az egyre műveltebb, „műalkotásnyelvi-leg” képzettebb felvevő közönséggel. Ugyanakkor a mindenkori extenzív hatást biztosító közérthetőség mércéjét mégsem a felvevők átlagos színvonala szabja meg, hiszen a színvonal szükséges emelésének előfeltétele az átlagot felülmúló intenzitású művészi nyelv. Nem egyszerűen közérthető műveket kell írni, hanem olyanokat, amelyek (többek között a kritika segítségével is) közérthetővé válhatnak.

BERNÁTH ÁRPÁD

A STRUKTURÁLIS ANALÍZIS KÉRDÉSÉHEZ*

Az Új Írás 1969/1-es számában Vitányi Iván *Struktúra, strukturalizmus szerintem* címmel véleményt mond. Mivel írása tudományos igényű, emellett alapvető dolgokat tisztáz a tárgykörrel kapcsolatban, úgy gondoljuk, hasznos lenne néhány szóban ismertetni és kapcsolódni hozzá.

Mindenekelőtt tanulságos idézni, hogyan határozza meg a strukturalizmus lényegét. „Olyan felfogás — írja Vitányi — amely szerint akármilyen tárgy vizsgálatában... az objektum mibenlétéből kell kiindulnunk, ez pedig azzal egyenértékű, hogy mi a struktúrája. Ha ugyanis valaminek a struktúráját akarjuk meghatározni, akkor feltétlenül *részekre* kell osztanunk... s meg kell jelölnünk egymáshoz való viszonyukat. Amikor meghatározzuk részeit és kapcsolási módjukat, akkor végső soron magát a dolgot határoztuk meg, hiszen nem róla való impresszióinkból, hanem önmagában vett lényegéből indultunk ki.”

A továbbiakban a szerző a strukturalizmusnak a marxizmushoz való viszonyát vizsgálja, és kimutatja a közöttük meglévő kapcsolatlehetőségeket, a strukturalizmus — mint módszer — használhatóságát szükségesszerűségét. Nagyon érdekes történeti-társadalmi elemzés után érkezik az *invariancia* és a *transzformáció* problémájához; ezzel a struktúra mobilitásának a kérdéséhez, a módszer által lehetővé tett, *megalapozottan dialektikus* vizsgálatok lehetőségéhez. A művészeti alkotás vizsgálatánál is egyetlen reális kiindulópontnak a strukturális megközelítést tartja. Minden objektív elemzésnek a formából, a struktúrából — tehát a „mérhetőből” — kell kiindulnia, anélkül, hogy ezzel a tartalom primátusát csorbítanánk. Hibáztatja az utóbbi két évtized módszereit. „Nem azért hibás, mert a tartalomra orientálódott, hanem mert olyan módszert választott ehhez, amellyel nem lehet eljutni hozzá.” Végül levonja a konklúziót: „...esztétikánknak, ha igazán erős akar lenni, azon kell lennie, hogy ne csak alkalmazza, de mindenki másnál jobban alkalmazza, mert a tartalom megközelítése érdekében alkalmazza a strukturális analízis módszereit.”

Vitányi gondolatai alapjaiban jók és helyesek. De írásának néhány problémája arra készlet, hogy azok kapcsán eltérő állásfoglalásunkat vázoljuk. Emellett szeretnénk kiegészíteni a strukturalizmus dialektikus vonásairól adott ismertetését.

A cikkben találkozhatunk a tartalom-forma kérdésével is: „...míg az anyag és a forma kapcsolata minden létezőre szükségszerűen jellemző, addig a tartalom és forma kapcsolata nem feltétlenül. Egy üveg pohár formája alján zárt henger, anyaga üveg, de mi vajon a tartalma? Egy pohár víz, mondja a köznyelv, utalva arra, hogy a tartalom valami rajta kívül álló, de benne megjelenő lényeg. Ha azonban nincs benne víz, csak levegő, mondhatjuk-e, hogy tartalma egy pohár levegő? És mi a »tartalma« a naprendszernek, vagy három hidrogénatomnak? Maga a kérdésfeltevés is értelmetlenné válik, mert a tartalom mindig *emberi*. Kialakulása az ember kialakulásával, pontosabban a szubjektum és az objektum filozófiai elkülönülésével függ össze.”

* A Vitányi Iván tanulmányához kapcsolódó vitacikkhez szívesen veszünk egyéb hozzájárulásokat. (A szerk.)

Azt kell mondanunk, Vitányi nem egészen helyesen fejti ki a tartalom-forma kérdést, és ezzel saját előbbi fejtegetéseivel is ellentétbe kerül. Nagyon helyesen azt írta, hogy bár a tartalom az elsődleges, azt csak a forma elemzésének útján közelíthetjük meg. Amikor viszont felteszi a kérdést — mi a tartalom? —, a választ nem a forma elemeinek viszonylataiból és kapcsolataiból adja meg, hanem köznyelvi megféleltetés útján, ill. azon állítással, hogy a tartalom „mindig emberi”.

Megfelel-e a valóságnak, amit a szerző mond? Kíséréljünk meg választ adni az általa feltett kérdésekre! Mi a tartalma egy üveg pohárnak? Szerkezetét ismerjük: alján zárt henger. Tartalma kettős aspektusú. Részint tárgyi miveltebből következően azok a törvényszerű — a szerkezetből és anyagából is adódó — vonások, melyek lehetővé teszik számára a célnak megfelelő struktúrában való létezését; tehát *a benne meglevő fizikai törvényszerűségek*. A másik aspektus: mivel ember alkotta *használati tárgyról van szó*, tartalmi vonatkozás a formának a funkció praktikus betöltésére való képesség (adott esetre konkretizálva: inni lehessen belőle). Ha a pohár üres, vagy tele van, nem változtat tartalmi vonásain. Mi a tartalma a naprendszernek? Azok a törvényszerűségek — gravitációs, mozgási stb. tulajdonságok —, melyek ilyen formában létezését lehetségessé teszik. A tartalom emellett azt a determinációs elvet is magában foglalja, amely meghatározza a tárgy keletkezésének, fejlődésének és mindennemű alakulásának feltételeit és lehetőségeit.

Ha tartalom fogalmát ily módon fogjuk fel, különbséget kell tennünk a forma és a struktúra között. Vitányi — felfogásából következően — ezt nem tette meg. Szerinte a forma és a struktúra lényegében azonos. Ugyanakkor — nagyon helyesen — úgy fogja fel a struktúrát, hogy az meghatározza bizonyos mértékben a fejlődés lehetőségeit, illetve az adott létező törvényszerű viszonylatait.

Tehát a struktúrában közössé teszi a tartalom és a forma jegyeit, ami még elfogadható. A struktúrát ugyanakkor azonosítja a formával, ami véleményünk szerint problematikus. (Bár a tartalom szót ő más jelentéssel használja.)

Ha a tartalom ténylegesen a determinációs és a részviszonylatok törvényszerű rendszere, ugyanakkor a struktúra is a viszonylatoknak *meghatározott összefüggése* — valami közös okvetlenül van köztük. A struktúra emellett közvetlenül kapcsolódik a formához is, hiszen a forma viszonylatainak külső jegyeiktől elvonatkoztatott szerkezeti kapcsolatait jelenti voltaképpen. (A forma egyedi megjelenési tény. Számítalan forma — pohártípus — felelhet meg ugyanazon tartalomnak.)

A struktúra nem azonos a formával. Helye a tartalom és a forma között van. Összekötő kapocs a kettő között. Kevésbé elvont a tartalomnál, egyedibb (talpas vagy nem talpas pohár: különböző struktúra), ugyanakkor a forma partikuláris, egyedi vonásait már nem hordozza. Éppen ez teszi lehetővé, hogy a tudományos vizsgálatokban ilyen fontos szerephez juthat. A forma vizsgálatából leszűrhető a struktúra, a struktúrából pedig megközelíthetővé válik a tartalom.

Hasznos módszere a strukturális megközelítés a vizsgálatoknak még azért is, mert a kutatás szempontjából legnyíltabb viszonylati jellegek a létezők között a struktúrakapcsolatok szintjén találhatók. Ha a létező valóság bonyolultabb összefüggéseit, rendszereit, dolgainak belső és külső viszonylatait akarjuk megismerni, a strukturális módszer az, amely a legmegfelelőbb. Már az általánosítás egy bizonyos fokán dolgozhatunk, nem zavarnak a forma lényegtelen jegyei. Ugyanakkor a tartalmi vonatkozások is nyilvánvalóbbá válnak.

Tartalmi vonatkozások — Vitányinál emberi vonatkozások. Nézzük meg levezetését és a belőle levont konklúziót a műalkotás vonatkozásában! Azt írja: „...négy mozzanatot kell megkülönböztetnünk: *valaki* (szubjektum) *tevékenykedik* (aktus), s átalakít *valamit* (objektum) *valamivé* (termék). S ebben a sorban a termék a mű, az objektum az anyag, az aktus a forma, a műben megjelenő ember pedig a *tartalom*.”

Az alkotási folyamat sorrendjének megállapítása, az egyes momentumok helyének kijelölése kétségtelenül helyes. A konklúzió első két megállapítása („...a termék a mű, az objektum az anyag...”) is egyértelmű. „...az aktus a forma, a műben megjelenő ember pedig a *tartalom*” — írja a továbbiakban. Az kétségtelen, hogy az aktus, tehát a mű megalkotásának folyamata valamiféle formával rendelkezik, de ez *nem a mű formája*. Vitányi itt szerintünk lényegében egy szempontból leszűkítve, egy másiktól pedig túlzón kibővítve szemléletmódját, igyekszik megoldást találni a műalkotásforma és a műalkotástartalom kérdéseire.

Túlzottan nagy területen keresi a választ a kérdésre akkor, amikor a mű formai és tartalmi oldalát két különböző minőségben állapítja meg. A formát az alkotási folyamatban helyezi el, a tartalmat pedig a műben, a műben megjelenő emberben találja. Holott nyilvánvaló, hogy a műalkotás létrehozásának a folyamata nem

egyenlő magával a művel. Két külön létező ez, és mindkettőjüknek megvan a maga tartalma és formája. Adott esetben nincs szükség tehát a levezetésre, a tartalomforma kapcsolat magában a műalkotásban is vizsgálható.

Amikor viszont azt írja, hogy a tartalom a műalkotásban megjelenő ember, talán kissé túl szűk területen mozog. Ahhoz, hogy állításunkat megindokolhassuk, szükség lesz egy kis kitérőre, mégpedig a tartalom és a jelentés kérdésének rövid vizsgálatára.

Mi a tartalom? — azoknak az elemeknek és folyamatoknak az összessége, amelyek az objektum alapját képezik és formájuk létezését, fejlődését és megváltozását determinálják (vö. Filozófiai kislexikon), tehát a lényegi és törvényszerű viszonylatok összessége. A műalkotás esetében érdekes megállapításokra vezethet mindez, hiszen a tartalom köznyelvi megfelelésének ellentmond. A műalkotás — illetve bármely konkrét létező-tartalma sohasem egyedi. Mindig a létezők egy csoportjának a tartalma. A műalkotás esetében a tartalom az összes művészeti produktumra érvényes. Minden egyes műalkotás elsődleges tartalmi vonatkozása az, hogy *jelent*. Ehhez járulnak a műalkotások egyes csoportjaira érvényes sajátos műfaji törvényszerűségek: a kompozíció, a hatás, az anyag lehetőségeit és módozatait illetően. (Természetesen egy ilyen rövid reflexióban a tartalom kérdéseit teljesen kifejtteni nem lehet. Ezért csak vázlatát kíséreljük meg bemutatni.)

A *jelent* tartalmi komponens az egyes műalkotásokban lebontható az egyedi szintjére. Ez a kérdés a jelentés mechanizmusához is kapcsolódik. A jelentés és a hatás folyamata — a műalkotásokban a jelentés és a hatás néhány komponensükben megegyeznek — vázlatosan a következő: a műalkotásban a művész által kialakított egyedi szerkezetbe illeszkednek az egyes elemek. A mű részei értékkel, jelleggel rendelkeznek, és az adott műszerkezetben — tér és idő struktúrában — meghatározott viszonylatrendszer alkotnak. Ez a viszonylatrendszer a hatás folyamatában azután rendezti a befogadó tudatának a műelemeknek megfelelő momentumait — optimális esetben — adekvát tudati rendszerré. Így ad a műalkotás értőjének és élvezőjének sok újat, hiszen a létezők és a tudati elemek új és új viszonylat-lehetőségeit tárja fel tudatában. Ezzel motíválja a gondolkodást is, melynek legfőbb funkciója az ismert tények, dolgok új és új viszonylatokba való állítása és a következtetések levonása.

A *jelentésnek* — tartalmi komponensnek — e lebontása az egyedi műalkotásra megint Vitányi egyik igazságát bizonyítja. A jelentés, illetve a hatás alapja a mű szerkezete, struktúrája. Tehát „a műalkotás elemzésében ... csakis a formából (struktúrából) indulhatunk ki...”.

De miért szűk mégis az a keresztmetszet, amit Vitányi a tartalomnak megszab? Hiszen a műalkotástartalmat a fentiekben mi még jobban lehatároltuk. Egy vonatkozásban kétségtelenül így van. Azonban a műalkotástartalom legfontosabb komponense, a jelentés, formai vonatkozásrendszerét tekintve jóval szélesebb tartományt ölel fel, mint maga a mű, vagy akár a „műben megjelenő ember”. A jelentés nemcsak mechanizmus kérdése. A jelentés *valaminek* a jelentése is. Ez a valami pedig több, mint a mű emberi — esetünkben szerzői — vonatkozása. Kétségtelen, a mű elsősorban alkotója tudatának, személyiségének materiális vetülete. Ugyanakkor itt már tágítanunk kell a Vitányi-féle levezetést. Meg kellene azt is néznünk, hogy az ember, aki a művet létrehozta, hogyan alakult azzá, aki az alkotás időszakában volt.

A rövidség kényszere óhatatlanul egyszerűsítésekre vezet, de ezt vállalnunk kell. Az emberben gyűlnek az információk a világról, szelektálódnak benne. Ő maga benne él a világban, amely átörökíti belé ritmusát, viszonylatait, tényeit. A művész mint ember a törzsfelődés egy bizonyos fokán álló lény, meghatározott fejlettségű receptorokkal és agyműködéssel, fiziológiai jellemzőkkel. Mindezek befolyásoló tényezőkként hatnak a műalkotás tartalmára. Meghatározzák azt, mégpedig az egyedi művön keresztül. Tehát a műalkotás — a művészeti produktumok összességének — tartalmi vonatkozásait nemcsak az egyedi ember, hanem az emberiség összességének a fejlettsége, a társadalmi adottságok és lehetőségek határozzák meg. A mű olyan egész, melynek belső részei sajátos, immanens rendszerbe épülnek, ugyanakkor a külső determinációs kapcsolatok az életnek, a világnak szinte valamennyi területével érintkeznek.

Mivel Vitányit nem bírálni akartuk, abbeli igazát, hogy a strukturális elemzés mint módszer adott esetben helyes és nélkülözhetetlen, szeretnénk még röviden alátámasztani.

Legtöbb ellenzője e módszernek azt mondja, hogy megragad az egyesnél, nem képes annak kapcsolatait, történeti-társadalmi viszonyait feltárni. Kettős a hiba, amit elkövetnek. Részint többre tartják a strukturalizmust, mint az önmagát. Elmé-

letként, elvi rendszerként kezelik, bár nem több, mint *módszer*, amely természetesen nem idegen az elmélettől sem. Emellett figyelmen kívül hagyják azt a tényt, hogy a struktúrára is érvényesek a rész-egész dialektikájának törvényszerűségei. Az egyes meghatározott struktúrával rendelkező létezők (részek) beilleszkednek valamilyen *egészebe*, amely maga is meghatározott struktúrával rendelkezik. Ez az egész minőségileg már más, mint az egyes összetevő létezők halmaza. Új struktúra, mégpedig *meghatározó — saját törvényrendszerrel rendelkező — struktúraegész*, amely a részek kapcsolódási módjait és lehetőségeit determinálja.

Az, hogy valamely struktúra saját törvényrendszerrel rendelkezik, nem jelenti azt, hogy független a környezetétől, és önmagában felboríthatja az alapvető törvényszerűségeket. Mindezen csupán azt kell érteni, hogy az alapvető törvényszerűségek és törvények az egyes struktúrákban sajátosan szerveződnek. Így kialakul valamely sajátos, csakis *egy bizonyos* struktúrára vonatkozó rendszer, amely szorosán beleépül a magasabb rendszerekbe és nem mondhat ellent azoknak. Minden struktúrának van egy *magábafoglaló* és egy *magábanfoglalt* struktúra-rendszere.

Mindez már eleve dialektikus rendszert tételez fel. Azonban még lehetőségünk van arra is, hogy továbblépünk ennél. A fentiek ugyanis a *folyamatra*, tehát a mozgó, változó rendszerekre is érvényesek. Ilyenkor belép az időkomponens is. Minden konkrét folyamatban kiválaszthatunk tetszés szerinti momentumokat. Ezen momentumok határozott, mégpedig *a folyamat adott fejlődési foka által determinált struktúrával* rendelkeznek. Ha a momentumok kiválasztása nem önkényesen történik, hanem eleve a folyamat szerkezeti módosulásából kiindulva kulmináns pontokat, szakaszokat ragadunk ki, struktúrájukból következtetéseket lehet levonni a folyamat szerkezetét, ezen túlmenően tartalmi vonatkozását illetően. Hiszen a folyamati struktúra egésze meghatározza a részek szerkezeti rendszerét. Jó példa erre a történeti folyamat, ahol kulmináns szakaszok az egyes társadalmi formák. Struktúrájukat meghatározza a történeti folyamat egésze, annak adott fejlődési foka, valamint — az ezekből következő — belső törvényszerűségek. Elemzésük, kapcsolataik rendszerének a tisztázása pedig lehetővé teszi a folyamat egész struktúrájának a megközelítését, majd a tartalmi következtetések levonását.

Tudományunktól, a marxizmustól tehát nem lehet idegen a strukturalizmus. Érdeklünk minél jobban kidolgozni, és ami a fő, minél jobban használni.

SZÁVAY ISTVAN

KOPASZ MÁRTA: EX LIBRIS